

**FOLKLORDA ÖZ ƏKSİNİ TAPMIŞ AĞILARIN FORMALAŞMASINDA
PARALELİZMLƏRİN MİFOLOJİ FUNKSİYALARI****FƏRƏH CƏLİL***Bakı Slavyan Universiteti**farah.calil@rambler.ru*

Folklorda müşahidə olunan paralelizmlərin genezisi ilə bağlı bu günədək elmdə bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Belə ki, R.Laut, C.M.Hopkins, C.F.Deyvis, P.A.Budberg, V.Şteynis, A.N.Veselovski, V.M.Jirmunski, R.Yakobson, Y.M.Meletinski o cümlədən Azərbaycanda K.Abdulla, M.Adilov, A.Hacıyev kimi araşdırmaçılar müxtəlif xalqların folklor yaradıcılığında əks olunmuş paralelizmlərlə bağlı ciddi əsərlər işləyib hazırlamışlar. Ağılar ibtidai inanc sistemindən qaynaqlanan mərasim aktlarından biri kimi folklorda geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Ağılarda yer alan əsas faktor insanın psixoloji vəziyyətinin təbiətlə vəhdətdə götürülməsi ilə bağlıdır. Bunun səbəbi isə totemistik və animistik düşüncə ilə əlaqədardır. Elə bu səbəbdən də, ağılarda insanın daxili vəziyyəti təbiət hadisəsi ilə müqayisə olunur. Məqalədə bu fikrə aydınlıq gətirmək üçün Naxçıvan ərazisində toplanılan ağılar üzərində təhlillər aparılır.

Türk mifoloji təfəkküründə insanın doğumu, yetkinlik yaşına çatması, evliliyi və ölümü xüsusi bir status kimi qəbul edilir və bununla bağlı xalq arasında mərasimlər keçirilirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından da göründüyü kimi, istər qəhrəman doğulduğu zaman, yaxud xüsusi sınaqdan keçdikdən sonra qazandığı adqoyma mərasimində obanın dədəsi, xüsusi seçilmiş el ağsaqqalı mərasimə dəvət olunur və o, həmin şəxsin şanına dəyərli sözlər deyərək ona xeyir- dua verərdi. İnsanın həyatdan köçməsi də bu mənada xüsusi mərasimlə müşahidə olunardı. Öncəliklə bunu qeyd etməliyik ki, türklərdə ölüm anlayışı olmadığı üçün bu faktor, yəni həyatdan köçmə, o biri dünyaya yolasalma ilə bağlı keçirilən mərasimlər ağılarla müşahidə edilir, bunun üçün də məclisə xüsusi ağçıları dəvət olunardılar.

Beləliklə də, folklor yaradıcılığının növlərindən olan ağıların əsas funksiyası yaşla bağlı icra olunan mərasimlər üçün nəzərdə tutulardı. Ağıların mətninə nəzər saldıqda, demək olar ki, hər bir ağının məzmunu təbiətin əhval-ruhiyyəsi ilə insanın daxili hissələrinin müqayisəsi üzərində qurulur. Bu isə mifoloji kontekstdə paralelizmlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Yəni insanın psixoloji vəziyyəti təbiətin əhval-ruhiyyəsi ilə uyğunlaşdırılır. Bu isə folklorda paralelizmlərin yaranmasına səbəb olur.

Folklor yaradıcılığında öz əksini tapmış paralelizmlərin tədqiqi ilə bağlı XVIII əsrin sonlarından bu günə qədər bir çox dünya alimləri ciddi elmi fikirlər söyləmişlər. Bu tədqiqatçılardan R.Laut, C.M.Hopkins, C.F.Deyvis, P.A.Budberg, V.Şteynis, A.N.Veselovski, V.M.Jirmunski, R.Yakobson, Y.M.Meletinski, o cümlədən Azərbaycanda K.Abdulla, M.Adilov, A.Hacıyev kimi araşdırmaçılar müxtəlif xalqların folklor yaradıcılığında əks olunmuş paralelizmlərlə bağlı ciddi əsərlər

işləyib hazırlamışlar. Adlarını çəkdiyimiz bu alimlərdən bəziləri paralelizmləri mifoloji kontekstdən təhlil etməyə çalışmış, digərləri isə folklor yaradıcılığında paralelizmləri leksik-qrammatik, eləcə də poetik-sintaktik cəhətdən təhlil etmişlər.

Öncə paralelizmlərin ilkin yaranma səbəblərinə nəzər salaq: Y.M. Meletinski paralelizmlərlə bağlı fikrini belə ifadə edirdi: "Paralelizm epik yaradıcılığın qədim ifadə tərzidir"(6, 41).

Paralelizmlərin folklor yaradıcılığında belə geniş yayılmasının qədim dövr üçün öz sosial-psixoloji səbəbləri var idi. İnsanın dünyanı dərk, onun təbiətə münasibəti, animistik, totemistik düşüncə tərz, zamanla şifahi yaradıcılıqda paralellərin formalaşmasına gətirib çıxarırdı. Bu mənada istər türk, istərsə də digər qədim xalqların folklorunda istənilən qədər paralelizmlərlə rastlaşmaq mümkündür.

Böyük rus folklorşünası A.N.Veselovski paralelizmlərin yaranma səbəbini aşağıdakı şəkildə sinifləşdirirdi:

"Paralelizmlərin tərkibində köçürülmələrin toplanılması aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) həyatın, hərəkətin əsas nişanəsindən əmələ gələn uyğun əlamətlərin kompleks və xarakterindən;
- 2) bu əlamətlərin bizim həyat qavramımıza müvafiq olan iradə və hərəkəti ifadə etməsindən;
- 3) digər obyektlərlə əlaqənin yaratmış olduğu bunun kimi paralelizm oyunu olmasından;
- 4) hadisənin həyati dolğunluğundan və dəyərlərindən, yaxud obyektin insana münasibətindən ibarətdir"(3, 102).

İnsanın təbiətlə müqayisəsini A.N.Veselovski ikiüzlü paralelizm adlandırırdı. O, bu haqda yazırdı: "Bunun ümumi halı belədir: təbiətin şəkli, onun yanında isə buna (təbiət hadisəsinə) bənzər insan həyatı; obyektiv məzmunun fərqliliyində onlar bir-birini təkrarlayırlar, onlar arasında uyğunluq yaranır və aydın olur ki, onlar arasında ümumilik var"(3, 104).

Paralelizmin üzvlərindən birinin cizgiləri, hər hansı ikinci üzvün cizgisinin məzmununa müvafiq olaraq məntiqi şəkildə ortaya çıxır. Bu hal paralelizmin üzvlərindən birinin təhrif olunması hadisəsi deyil, sadəcə bilərəkdən susmaqdır. Beləliklə də, subyektin daxili vəziyyəti obyektlə yanaşı işlənir. Paralelizmin birinci hissəsində yalnız təbiət hadisəsi təsvir olunur. İkinci hissədə isə təbiətlə yanaşı işlənməklə insanın daxili vəziyyəti açılır. Buradan isə digər nəticə ortaya çıxır. Paralelizmlərdən birinci üzv susarkən ikinci üzvün "obrazında və yaxud anlayışında formal məntiqi inkişaf ifadə olunur"(13, 118).

Buna misal olaraq Naxçıvan bölgəsində toplamış olduğumuz ağılardan birinə diqqət yetirək:

Qardaşlar, ay qardaşlar,
Qar kəsər yağış başlar,
Tabutum əyri gedər,
Yapışmasa qardaşlar.

Burada biz kədər, havanın korlanması, qar və yağışla müşayiət olunması hadisəsini ölənin şəxsin vəziyyəti ilə müqayisəsini görürük və ikiüzlü paralelizmlə qarşılaşırıq. Yəni yalnız bir obyektdən istifadə olunur və biz eyni zamanda psixoloji paralelizmin şahidi də oluruq. Psixoloji paralelizmlərdə iki motiv qarşılaşdırılır, biri digərindən xəbər verir, onlar bir-birini izah edir, üstünlük insan məzmunu ilə

yüklənmiş hissənin üzərinə düşür.

Paralellərdə rastlaşdığımız əsas cəhətlərdən biri də müqayisə üçün seçilən obyektin (təbiət nümunəsinin) hər bir xalqın şifahi yaradıcılığındakı davamlılığı ilə bağlıdır.

A.N.Veseleovski yazırdı: “Paralelin tam sabitliyi (davamlılığı) yalnız bu hallarda əldə edilir.

1. Nə zaman ki, hərəkətin kateqoriyasının əsas uyğunluğuna görə nisbətən daha aydın olan, ona tərəfdar çıxan, yaxud onu rədd edən uyğun cizgilər seçilir.
2. Nə zaman ki, paralel bəyənilir, adiləşərək kulta yaxud adətlərə daxil olur, bu zaman o müəyyənləşir və uzun müddətə (folklorda) möhkəmlənir. Bu zaman paralel simvola çevrilir, müstəqil şəkildə mövcud olur və digər uyğunluqlarda ümumi isim kimi çıxış edir (3, 116).

Türk folklorunda insanın daxili vəziyyəti əsasən güllə, ağaclarla, dağlarla və su ilə müqayisə olunur. Bu isə animistik və totemistik düşüncənin nəticəsidir. Əsasən qadının gülə, meyvəyə, ağaca bənzədilməsi türk folkloru üçün də ənənəvi haldır.

Asif Hacılinın “Bayatı poetikası” əsərinin “Praqmatika” bölümündə Gürcüstan türkləri arasında qeydə aldığı bir bayatıya nəzər salaq:

Anam bəni ağlasın,
Boxçamı tərs bağlasın,
Yaz gəldi, bən gəlmədim,
Çiçək görsün ağlasın.

Asif Hacı bu bayatının məzmunundakı türk xalqı üçün kononik ideyalardan olan ölümsüzlük ideyasını təhlil edərkən yazırdı: “İnsan və hər yaz açan çiçəklər arasında paralelizm (çiçək görsün ağlasın-məni əvəz edən, xatırladan çiçəklər) vasitəsi ilə ölüm, ayrılıq, əcəl inkar olunur (2, 118).

Yaxud Naxçıvan bölgəsində qeydə alınan ağılardan birində deyilir:

Bağçada barı qaldı,
Yemədi barı qaldı,
Dünyadan cavan getdi,
Yetim balası qaldı.

Burada da biz həyatdan erkən kəçən qadının ağaca bənzədilməsi hadisəsini görürük. Ağacın barı, yəni meyvəsi onun kiçik körpəsi kimi dəyərləndirilir. Türk folklorunda istənilən qədər qadının ağaclarla müqayisəsi motivinə rast gəlmək mümkündür.

Daha iki ağıda isə insanın dağa müraciətinin şahidi oluruq

Bu dağlar ulu dağlar,
Ağladı ulu dağlar,
Mən bir qardaş itirdim,
Dərdimə aləm ağlar

Yaxud:

Bu dağlar uca dağlar,
Başını duman bağlar,
Mən anamı itirdim
Halımı görən ağlar

Burada isə biz insanın dağa bənzədilməsinin şahidi oluruq. Təbii ki, bir çox xalqlarla yanaşı türk dastanlarında öz əksini tapmış paralelizmlər də XX əsrin tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdu. Məşhur rus alimi V.M.Jirmunski, türk xalqlarının

şifahi xalq yaradıcılığında öz əksini tapmış paralelizmləri tədqiq edərkən qeyd edirdi ki, müxtəlif türk xalqlarının şifahi yaradıcılığındakı paralelizmlər ciddi qanunauyğunluqlara tabedir. V.M.Jirmunski eyni zamanda qeyd edirdi ki, bu və ya digər türk xalqlarının mədəni modelləri, eposları da daxil olmaqla nə qədər qədimdirsə, o qədər paralelizmin əsasları daha aydın ifadə olunur (4, 104).

Bu fikrə istinad etsək, belə bir nəticəyə gəlmiş olarıq ki, türk xalqının digər folklor nümunələri kimi ağılları da olduqca qədim dövrə məxsusdur. Bu isə bir daha millətin qədimliyini sübut edir.

İbtidai inanc sistemindən qaynaqlanan bu hal, təbii ki, zamanla dastan yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Sırr içində dastan, yaxud gizli Dədə Qorqud-2. Bakı: Elm, 1999, 152 s.
2. Hacı A. Bayatı poetikası, Bakı: Elm, 2000, 164 s.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. М.: Высшая школа, 1989, 406 с.
4. Жирмунский В.М. Сравнительно-историческое изучение фольклора // Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Л.: Наука, 1979, с.185-191.
5. Жирмунский В.М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха // Вопросы языкознания, №4, 1964, с. 3-24.
6. Мелетинский Е.М. Эдда и ранние формы эпоса. М.: Наука, 1968, 368 с.
7. Maaday–Kara destanı. Top. S. Bekki. Ankara: Manas yayıncılık, 2007, 457 s.

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ ПАРАЛЛЕЛИЗМОВ В ЗАРОЖДЕНИИ ПЛАЧА И ЕГО ОТРАЖЕНИЕ В УСТНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Ф.Д.ДЖАЛИЛ

РЕЗЮМЕ

Плач, как один из видов в устном творчестве, связан с ритуалами, созданным в первобытных обществах. В плаче отражается психологическое состояние человека, которое сопровождается с природными явлениями. Такое отражение связано анимистическими и тотемистическими мировоззрениями первобытных обществ.

MYTHOLOGICAL FUNCTIONS OF PARALLELISM IN THE ORIGIN OF CRYING AND ITS REFLECTION IN THE FOLKLORE

F.J.JALIL

SUMMARY

Crying, as one of the kinds of oral creativity is connected with the rituals created in primitive societies. Crying reflects the person's psychological state which is accompanied by the natural phenomena. Such reflection is connected with animistic and totemic outlooks of primitive societies.